

**ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОБЛІКУ КАДРОВОГО СКЛАДУ СУДІВ В
РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XVIII-
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ФОРМУЛЯРНИХ СПИСКІВ)**

Анотація. Розглядається процес регулювання кадрового складу судів шляхом посилення вимог, які вносяться до формулярних списків протягом XVIII – початок XIX ст.

Ключові слова: кадровий склад, суди, Правобережна Україна, формулярні списки

Дослідження історії судових установ в Україні через призму оцінки їх людського фактору є доволі нерозкритим та перспективним напрямком. Одною із складових в розгляді даної проблематики є звернення до особливостей кадрового складу місцевих судових установ на прикладі судів Правобережної України в період переходу цієї території від Речі Посполитої до Російської імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.). Судові чиновники вважалися представниками державної служби. Тому до них ставилися вимоги відповідно до загальних норм, законів, приписів, які регулювали діяльність чиновництва. В зазначений період відбулося поступове входження представників місцевої бюрократії в загальну Російську бюрократичну систему. У формуванні особового складу судового чиновництва Правобережжя зберігалися і певні особливості, обумовлені географічними, етнічними, культурними, ментальними чинниками.

Метою статті є спроба розглянути процес входження судового чиновництва Правобережної України до загальноросійського бюрократичного апарату та встановити ті вимоги, які ставилися перед ним відповідно до законодавчих норм XVIII – першої половини XIX ст.

Предметом дослідження є еволюція формуляру послужних списків державних чиновників в російському законодавстві відповідно до вимог, що

ставилися перед державними службовцями другої половини XVIII – першої половини XIX ст., його особливості у формулярних списках судів Правобережної України

Джерельною базою статті стали нормативні документи російського уряду, які регламентували процес становлення форми послужних списків в державі в XVIII – першій половині XIX ст., накази, що регулювали формування чиновництва на Правобережжі та формулярні списки судових чиновників повітових судів Волинської губернії

Проблемі історії державної служби в зазначений період присвячена значна кількість досліджень. Серед останніх розвідок назвемо праці М. Бармака [1], Б. Галя [2]. Вони висвітлюють політику російського уряду в Україні після поділів Речі Посполитої і в загальних рисах висвітлюють проблему кадрів судових установ. Ряд статей, присвячених історії державної служби в Україні містяться в збірнику виступів на науково-практичній конференції, яка проходила 18 листопада 2008 р. в Києві [3]. Серед них потрібно відзначити дослідження В.С.Шандри [4]. В 2009 р. побачила світ п'ятитомна колективна праця [5], яка містить значний масив документів та узагальнених досліджень з історії вітчизняного чиновництва.

Серед російських досліджень ґрунтовним аналізом джерел відзначається монографія Т.Г. Архипової, А.С. Сенина, М.Ф.Румянцевої [6]. Значну увагу формулярним спискам приділили в своїх дослідженнях М.Ф. Румянцева [7], А.В. Єлпатьевский [8]. Характеристиці послужних списків як історичного джерела присвячений розділ в навчальному посібнику [9]. У ньому розглянуто еволюцію формуляру списків протягом XVII – XVIII ст.

Однак, оцінюючи в загальному стан вивченості документальних джерел з історії місцевої бюрократії в сучасній російській та українській історіографії, можна зауважити, що формулярні списки судових чиновників іще не були предметом окремого дослідження.

Формулярні списки – це форма систематичного та регулярного обліку чиновництва, яка існувала в Росії з XVII ст. Їх впровадження було зумовлене вимогою не нагороджувати чиновників і не представляти їх у відставку без

атестату з місць про чесну та бездоганну службу, а також з метою відстеження та регулювання соціальних характеристик чиновництва [6, 20]. Перший зразок формуляру з'явився в 1764 р. Деяких змін вона зазнала в 1771 р., 1788 р., 1794 р. Первинна російська форма обліку містила наступні графи: 1) чини та імена; 2) вік; 3) з яких чинів походить та скільки має за собою душ чоловічої статі і в яких повітах; 4) вступ до служби, в т.ч. коли вступив, а також якими чинами і коли був нагороджений; 6) чи брав участь у війнах з ворогом; 7) чи мав провини, штрафи та чи не знаходився під підозрою; 8) чи здатний до продовження статської служби; 9) чи може бути підвищений за чином та чому. В відомостях 1771 р. деякі графи були об'єднані і добавилися вимоги інформації про відпустки чиновників, сімейний стан, наявність дітей і місце їх перебування. Вводилась окрема відомість про тих, хто служить і на службі не перебуває, яка стосувалась лише дворян. В ній докладно вказувалось про наявність маєтку, кріпаків, а також про земельну власність дружини. З формулярних списків 1788 р. була виключена графа про сімейний стан і доповнено дві нові – про отримання чинів під час відставки та чи достойний чиновник нагородження орденом святого Володимира. Добавлення графи про відставку пояснювалось прагненням влади виключити зловживання при отриманні чину під час завершення служби та забезпечити перевагу при проходженні служби та підвищенні чинів дійсно тим чиновникам, котрі знаходяться на службі [9, 419]. В наказі 1788 р. вимагалось надсилати списки один раз на рік в серпні і в них надавати інформацію про тих, хто служить від корони і тих, хто займає посаду за дворянськими виборах окремо. Графа про провини була поновлена. Вона уточнювала чи перебував чиновник під судом або слідством, і які були вироки. Форма 1794 р. була введена для чиновників перших восьми класів і не містили принципово нових вимог, лише графи про службу, нагородження, відставку були об'єднані. Завершував формування системи обліку чиновництва в XVIII ст. Сенатський наказ від 15 березня 1798 р. «О присылке в Герольдию ежегодно к 1 октября послужных списков о классных

чиновниках», який не вносив нічого нового и слугував Герольдмейстерській конторі ще одним документом для обліку службовців [10, 164].

Процес уточнення та доповнення граф формуляру послужних списків тривав і в першій половині XIX ст. Сенатським наказом 13 липня 1827 р. було наказано відображати докладні відомості про маєток, а саме, яким маєтком володіє чиновник: родовим чи набутим, власність батьків та дружини, а також вносити відомості про власність на фабрики, заводи, незаселені землі, вказувати кількість, будинки (дерев'яні чи кам'яні) і в якому місті знаходяться [11, 605].

Певні особливості мали списки тих осіб, що представлялися для нагородження за бездоганну службу. В 1829 році ця форма була затверджена [12]. Її появі передували Сенатські накази від 28 січня 1828 р. та 13 вересня 1828 р., які уточнювали графу про відпустки. А саме, потрібно було вказувати скільки разів і часу чиновник перебував у відпустках, пояснювати причини частого переміщення з посади на посаду. Тут же уточнювалось, що таке явище могло мати місце через накази керівництва для найбільш здібних службовців, і такі особи мають право на нагороду [13, 71]. За наказом від 13 вересня 1828 р. потрібно було зазначати відомості про відпустки за останні п'ять років, а саме питання: чи не перебував у відпустці, і якщо перебував, то коли саме, на скільки часу, і чи з'явився вчасно до посади [14, 827]. Ці вимоги були внесені до формуляру 1829 р.

В цьому ж році уряд знов звернув увагу на соціальне походження чиновників і видав наказ про вказання у формулярних списках з точністю того стану, з якого особа походить [15, 336].

Сенатський наказ від 24 вересня 1830 р. вимагав вносити у формулярні списки службу дворян за виборами [16, 69]. Російський дослідник А. Єлпатьєвський наголошує на тому, що за наказом від 1 серпня 1801 р., виборна служба прирівнювалась до державної [8, 166]. Тому внесення такої інформації було цілком виправданим.

12 січня 1831 р. була видана Думка (Мнение) Державної Ради «Об означении в послужных списках чиновников нахождения их под судом и

взысканий на них полагаемых» [17, 16]. В подальшому була видана серія наказів про види покарань, які вносилися до формулярних списків. Їх підсумовував Сенатський наказ від 18 серпня 1837 р. «О внесении выговоров в формулярные списки чиновников», який зазначав: «...в формулярных списках чиновников... показывать: а) выговоры и всякого рода замечания и денежные взыскания, определяемые головными судилищами, тем самым лицам, которые суду были преданы; б) оставление чиновника под судом, свободным от онаго по Всемилостивейшему Манифесту; в) выговоры, сделанные прямо от Высочайшего имени, или по приговору судебных и правительственных мест и начальств вместо денежных пеней лично по одному чиновнику, или в составе присутственного места, если о внесении оных в Высочайших повелениях, приговорах и предписаниях будет сказано; - бытность же под судом чиновников, которые оправданы, признаны невинными и от суда и следствия освобождены, в формулярных списках не показывать» [18, 725]. Щодо штрафів, то законодавство вимагало їх обов'язкового внесення в формулярні списки, але ж якщо особа виправить свою помилку, то такі штрафи не вважати перешкодою для подальших нагороджень [19].

З 1835 р. з'явилася вимога зазначати в списках віросповідання в графі разом із чином, іменем та віком. Віросповідання дружини та дітей зазначати в останній графі разом із відомостями про членів родини [20, 231]. В. Шандра зазначає, що при формуванні державного апарату верховна влада не зважала на етнічне походження та релігійну приналежність претендентів, за винятком представників єврейського етносу та «інородців», до яких зараховувались безелітні народи Сибіру. «Таким чином верховна влада вирішувала імперське питання» [4, 94].

Подальші зміни формуляру відбулися 16 липня 1849 р. Якщо перший, 1764 р., містив 9 граф, то в останньому їх було вже 15. Вперше в цьому формулярі з'являється вимога відображати освіту чиновників. На освіту державних службовців в Російській імперії звернули увагу доволі пізно – на початку XIX ст. 6 серпня 1809 р. було видано наказ « О правилах

производства в чины по гражданской службе и об испытаниях в науках, для производства в Коллежские Ассесоры и Статские Советники», який справедливо відзначав низький рівень освіти чиновників, і, головне, відсутність бажання її отримувати. Причина полягала в можливості кар'єрного зростання не за критерієм знань та вмінь, а за кількістю вислужених років. Особливо не бажали вчитися дворяни. Тому в наказі було зазначено: «никто не будет произведен в чин коллежского асесора, хотя бы и выслужил положенное число лет в титулярных советниках, если не предъявит свидетельство одного из состоящих в Империи Университетов..., что он обучался в оном с успехом наукам... или что представ на испытание, заслужил на оном одобрение в своём знании» [21, 1055].

Отже, в Російській імперії формуляр особового складу чиновників склався, головним чином, протягом 60-90-х років XVIII ст. З роками він зазнавав певних доповнень та уточнень. Справедливо буде зазначити, що кожний раз зміни були пов'язані з посиленням уваги уряду до тих чи інших аспектів соціальної та службової діяльності чиновництва.

Кадрова політика Катерини II на Правобережжі мало чим відрізнялась від загальноросійського зразка. Імператриця втілювала в життя два принципи: уніфікації управління та залучення місцевих еліт до співпраці з владою. Це повинно було сприяти лояльності місцевих дворян та міщан до нового уряду. У Маніфесті генерал-губернатора Мінського, Ізяславського та Брацлавського Т.І. Тутолміна від 16 травня 1795 р. під час приєднання нових областей, проголошувалося збереження прав власності, віросповідання, а також поширення всіх тих прав, свобод та привілеїв, якими користуються всі піддані Російської імперії [22, 698]. Під час призначення на посаду перевага надавалась тим, хто мав польські чини [23, 695]. В подальшому система надання чинів та рангів за російським зразком була підтверджена Павлом I [24].

Проте, вимоги для місцевих чиновників мали певні відмінності у заповненні пунктів формуляру. Так, в відомостях про дворянський стан, потрібно було вказати ким і коли він був підтверджений. Аналогічна вимога

ставилася перед російськими чиновниками з початку 70-х рр. XVIII ст. Але у формулярних списках вона не зазначалась. На Правобережній Україні ця вимога була посилена через люстрації, що проводились стосовно польської шляхти. Результатом їх був перехід багатьох представників польської шляхти до нижчих станів. В 1831 р. було видано Сенатський Наказ « О разборе шляхты в Западных губерниях и об устройстве сего рода людей», який завершував процес перегляду дворянського походження польської шляхти. Він містив в собі рішучі заходи щодо встановлення соціальної приналежності шляхти. Закон встановлював відмінності між дійсними шляхтичами, які були визнані такими Герольдією і особами, «именующимися шляхтою, без утверждения присвояемого себе достоинства законными доказательствами». За першими – зберігалися всі привілеї дворянського стану. Других було поділено на два розряди – сільських та міських обивателів. Щоправда, незначна частина осіб, яких віднесли до міських обивателів, була зарахована до стану почесних городян. В тому числі до них належали і адвокати. Вони були позбавлені військової повинності, яку замінили грошовим внеском. За тими особами, які ще збирали документи про приналежність до шляхетського стану, зберігалось право звільнення від тілесних покарань і рішення за їх кримінальними справами все ще повинен був затверджувати Сенат. Інші привілеї дворянства на них уже не поширювались [25, 135-136].

Як і в російських губерніях, в послужні списки чиновників повітових судів Правобережжя вносились служба від корони та за виборами [26]. Відмінність полягає, як вважає В. Шандра, в самому ставленні до виборної служби: на відміну від російських губерній на Правобережжі шляхта надавала перевагу саме їй. Тому що «це давало змогу відбувати її, перебуваючи у власних маєтках, займаючись господарством [4, 93].

Певні особливості мали формулярні списки адвокатів. Потрібно зазначити, що на відміну від російських губерній, на Правобережжі при судах діяли адвокати. В їх формулярних списках містилися спеціальні графи: коли і ким був випробуваний та затверджений на адвокатській посаді, чи дотримано було при цьому діюче законодавство, а саме, Іменні накази від 14

грудня 1797, 4 березня 1798 років та Думка (Мнение) Державної Ради 23 жовтня 1811 р., що регулювали діяльність адвокатури на Правобережній Україні. Наступна графа з'ясовувала рівень знання російської мови. Далі – чи атестований в знанні законів, чи завжди дотримувався доброї моралі, чи не був помічений у зловживаннях своїми обов'язками, чи достойний в подальшому займати свою адвокатську посаду [27, 1-15]. В 1839-40 роках до формулярних списків адвокатів добавляється вимога обов'язкового документального підтвердження наявності освіти. Доречі, всі адвокати закінчили гімназії або повітові училища. Остання вимога - «...делано ли надлежащее удостоверение, что все допускаемые к должности адвокатов лица не принимали никакого участия в бывшем польском мятеже» [28, 9-10]. Отже, зрозуміло, що вимога благонадійності була посилена. Зауважимо, що адвокатура на Правобережжі була ліквідована в 1840 р.

Таким чином, однією з форм контролю та систематизації чиновницького складу судових чиновників були послужні списки, формуляр яких змінювався протягом XVIII – першої половини XIX ст. Кожний раз такі зміни відображали посилення урядових вимог до державного чиновництва. Зокрема, зверталась увага на приналежність до дворянського стану, наявність маєтку, дотримання дисципліни, згодом освіти. Послужні списки містили також інформацію про службову кар'єру, віросповідання, сімейний стан, родинні зв'язки, нагороди тощо. В документах судових чиновників Правобережжя збереглися всі зазначені відомості. Крім того, приділялася посилена увага до доказів шляхетного походження, характеру власності, благонадійності; від адвокатів додатково вимагалась наявність доказів обов'язкової освіти, складання іспитів на заняття адвокатською діяльністю, знання російської мови тощо. В цілому, в російському законодавстві простежується тенденція до уніфікації бюрократичного апарату держави.

Література

1. Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст..) / М.В.Бармак. – Тернопіль: Астон, 2006. – 288 с.

2. Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у ХУІІІ – першій третині ХІХ ст.: дис...канд.. іст. Наук. 07.00.01/ Галь Богдан Олександрович; Національна гірнича академія України. – Д., 2000. – 198 с..
3. Державна служба в Україні в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: зб. Текстів виступів на науково - практичній конференції /Головне управління державної служби України: за заг. ред. А.Вишневського – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009, - 116 с.
4. Шандра В.С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії // Державна служба в Україні в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: зб. Текстів виступів на науково - практичній конференції /Головне управління державної служби України: за заг. ред. А.Вишневського – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009, С. 91-99
5. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / О.Г. Аркуша, О.В.Бойко, Є.І. Бородін та ін.; відп. Ред.. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т.1. -544 с.
6. Архипова Т.Г.,Сенин А.С., Румянцева М.Ф. История государственной службы в России XVIII – XX века – М.: РГГУ, 2001, - 230 с.
7. Румянцева М.Ф. Источники по истории российского чиновничества второй половины XVIII в // Археографический ежегодник за 1991 г., М., 1994, с. 64-67.
8. Єлпатьевский А.В. Документирование происхождения гос службы в России XVIII – начала XX века // Труды ВНИИДАД, 1974. Т.5, ч.1, С. 146-206)
9. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие / И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф.Румянцева. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.
10. Полное собрание законов Российской империи (далее-ПСЗ), Собрание 1,Т.25: 1798-1799, СПб, 1830, №18440, С.163-165

11. ПСЗ, Собрание 2, Т 2::1827, СПб., 1830, №1240, С.605-606.
12. ПСЗ, Собрание 2, Т. 4: 1829, СПб., 1830, № 2849, С. 283-284
13. ПСЗ, Собрание 2, Т.III: 1828, СПб., 1830, № 1762, С.70-72
14. ПСЗ, Собрание 2, Т.3: 1828, СПб., 1830, № 2278, С.827-828
15. ПСЗ, Собрание 2, Т.3:1828, СПб., 1830, № 1904, С. 335-336
16. ПСЗ, Собрание 2, Т. 5: 1830, Отделение 2, СПб., 1830, №3688, С.68-69.
17. ПСЗ, Собрание 2, Т.6: 1831, СПб., 1830, №4253, С.15-16
18. ПСЗ, Собрание 2, Т.12: 1837, Отделение 1, СПб., 1830, №10513, С.725-726
19. ПСЗ, Собрание 2, Т. 12: 1837, Отделение 1, СПб., 1830, № 10548, С.749
20. ПСЗ, Собрание 2, Т.10: 1835, СПб., 1830, №7948, С.230-231
21. ПСЗ, Собрание1, Т30: 1808-1809, СПб., 1830, №23771, С.1054-1057
22. ПСЗ,Собрание 1, Т.23, СПб., 1830, № 17332, С.697-699
23. ПСЗ, Собрание 1, Т 23, , СПб., 1830, №17327, С. 694-695
24. ПСЗ, Собрание 1, Т 24:1797, СПб., 1830, №18154, С.742
25. ПСЗ, Собрание 2, Т 6, Отделение 2: 1831, СПб., 1830, № 4869, С.135-136
26. Держархів Рівненської області, Ф.22. Острозький повітовий суд, Опис 2: 1800-1822 рр., Справа 55. Дело о доставлении Волынскому губернському правлению формулярних списков о чиновниках в суде по выборам дворянства, 1831 г., 12 л.
27. Держархів Волинської області, Ф 363 Ковельський повітовий суд, Оп.1 Справа 298. Формулярные списки работников суда, а также именной список штатных адвокатов сего суда, 11.08.1832 – 10.10.1832, 15 арк.
28. Держархів Рівненської області, Ф.22, Оп.3, Справа 203. Дело об исключении из звания адвокатов, 1840 р. 50 арк.

THE FORMATION OF STAFF REGISTRATION SYSTEM AT THE
COURTS OF THE RUSSIAN EMPIRE AND THE LANDS OF RIGHT BANK
UKRAINE IN THE XVIII – FIRST HALF XIX CENTURY
(AFTER A MODEL OF SERVICE LIST)

Key words: staff, courts, Right-Bank Ukraine, formulary lists.

Summary. The author researches the stuff control process at the courts by strengthening request made to the formulary lists in the eighteenth – early nineteenth centuries.